

Inarinlapin sanakirja valmistumassa

Viime vuotta voisi monelta kannalta pitää juhlavuotena inarinsaamen kielen tallennuksen historiassa. Satakolmekymmentä vuotta aikaisemmin tästä kielestä oli tullut julki ensimmäinen sanasto, Elias Lönnrotin julkaiseman monografian *Ueber den Enare-lappischen Dialekt* (1856) osana. Sata vuotta oli kulunut A. V. Koskimiehen runsaasti aineistoa tuottaneesta Inarin keruurekstä, jonka kielennäytteet hän julkaisi myöhemmin yhdessä T. I. Itkosen kanssa monipuolisena perinnekokoelmana *Inarinlappalaista kansantietoutta* (1917; uusittu painos 1978). Siitä kesästä, jona Erkki Itkonen nuorena tutkijana alkoi keruutyönsä Inarissa, oli kulunut viitisenkymmentä vuotta. Vuoden 1986 alussa olivat vihdoinkin käsillä Suomalais-ugrilaisen Seuran keruu- ja julkaisuohjelmaan kuuluneen, akateemikko Itkosen toteuttaman suurhankkeen päätöshetket: ilmestyi ensimmäinen osa kolmiosaisesta inarinlapin sanakirjasta (*Inarilappisches Wörterbuch, Lexica Societatis Fenno-ugricae XX,1*; 441 sivua).

Yhdeksästä saamelaiskielestä puhutaan Suomessa kolmea: pohjoissaamea (norjan- eli tunturilappia), koltansaamea ja inarinsaamea; koltan- ja inarinkielet luetaan itäsaamelaisiin kieliin. Saamen eri kielet eivät yleensä tunne valtionrajoja, ja Suomenkin saamelaisista inarinsaamelaiset ovat ainoa kieliryhmä, joiden asuma-alue rajoittuu pelkästään Suomeen. Nämä saamelaiset edustavat Inarijärven ja sen lähijärvien rantojen vuosisataista kalastuskulttuuria: he ovat Inarin alkuperäisväestöä. Suomalaisia Inariin alkoi muuttaa 1700-luvun puolivälistä, pohjoissaamen puhujia taas 1800-luvun puolivälistä lähtien, ja 1940-luvulla kuntaan asutettiin koltansaamelaiset. Enemmistö Inarin kunnan yli 7 000 asukkaasta on nykyään suomalaisia. Yli kahdestatuhannesta Inarissa asuvasta saamelaisestakin puhuu äidinkielenään suomea noin

puolet; kunnan saamenkielisistä asukkaista oli vuonna 1983 saamelaiskortiston tietojen mukaan pohjoissaamenkielisiä 334, koltankielisiä 336 ja inarinkielisiä 314 henkeä. Inarinsaamen puhujien luku on tällä vuosisadalla rajusti laskenut; vuonna 1900 heitä oli Frans Äimän tietojen mukaan Inarissa lähes 700. Tätä nykyä on – koko maailmassa – noin neljä-sataa inarinsaamenkielistä henkilöä.

1800-luvulla inarinsaamen kielestä julkaistiin jo pari pientä sanastoa: mainitun Elias Lönnrotin 49-sivuisen sanaluettelon lisäksi rovasti Anders Andelinin kielennäytekokoelmaansa *Enare-lappska språkprof med ordregister* (1861) sisällyttämä 36-sivuinen sanasto. Andelin valmisti laajaa suomalais-lappalaista sanakirjaa Inarin ja Utsjoen alueelta tekemistään muistiinpanoista. Hänen tätä varten keräämänsä 15 000 sanalipun kokoelma sisältää osittain myös inarinsaamelaista aineistoa; sitä säilytetään Utsjoen seurakunnan arkistossa, ja kopiona se on myös Suomalais-ugrilaisen Seuran hallussa. Varsinaisesti inarinsaamen sanavarojen laajamittainen, tieteellisesti suunniteltu keruu lähti kuitenkin käyntiin vasta tällä vuosisadalla, kun inarinsaamen ensimmäiset – ja toistaiseksi melkein ainoat – varsinaiset tutkijat, Frans Äimä ja Erkki Itkonen, alkoivat työnsä.

Frans Äimä käytti Andelinin sanastoa apunaan ensimmäisellä, yli seitsemän kuukautta kestäneellä keruumatkallaan Inarissa vuosina 1900–1901 ja saikin sen avulla talteen monia jo häviämässä olleita sanoja. Yhdentoista kielenoppaan kanssa työskennellen Äimä selvitteli mm. inarinsaamen aluemurteita, joita saattoi erottaa neljä: läntisen, pohjoisen, itäisen ja eteläisen. Hän keräsi tällä matkalla äänne- ja muoto-opillisen sekä perinne- ja kansatieteellisen aineiston lisäksi yli 7 000 sanan kokoelman, jota hän vuosien 1902–1906 aikana kartutti vielä kahden tiedonantajansa kanssa tekemiensä foneettisten kokeiden ohella Helsingissä. Vuonna 1928 Äimä palasi Inariin kuukaudeksi, vuonna 1929 hän teki sinne puolentoista kuukau-

puhda 1.

öu₃ parri[?]goddē, o. ga.
'pariskunta'

AP pāto, pāro 'pari'
'ku-kantlois[?] yqstis öyt[?] pāro
kammä[?]

toh litl[?]is[?] muts[?]i[?] pāto
öyt[?]sa[?]i[?] 'miestä tulisi kaunis
pari (yhteis)' (nim. tyttö ja poika)

parro-goddē 'pariskunta'

pāto luq[?]vai[?] 'parittain'

pāro[?] 'pariset (linnut)'

toh ~~luq~~ p-[?]ö[?]
luq[?]

0682

Yksi Inarinlapin sanakirjan pohjana olleista lukuisista sanalipuista. Kaksi ylintä riviä on Frans Äimä aikoinaan kirjoittanut itämurretta edustavalta Juho Mustalta. Täydennykset on Erkki Itkonen saanut 1950-luvulla pohjoismurteen puhujalta Aili Paadarilta.

den työmatkan Y. H. Toivosen kanssa, ja viimeisen kerran Äimä työskenteli Inarissa, sairauden tosin jo heikentämänä, kesällä 1931. Äimän sanamuistiinpanojen määrä oli yhteensä 10 000 lippua.

Suurimman keruutyön Inarinlapin sanakirjan pohjana käytetyn aineskokoelman kartuttamisessa on tehnyt akateemikko Erkki Itkonen: sanakirjan kokoelmissa on hänen muistiinpanojaan varovastikin arvioiden 25 000–26 000 sanali-

pun verran. Erkki Itkonen aloitti inarin-saamen sanaston selvittelyn Inarissa jo kesinä 1935 ja 1936, jolloin hän kulki Lapissa tutkimassa inarin- ja koltansaamen taivutusoppia Suomalais-ugrilaisen Seuran stipendin turvin. Sanastoa kertyi noilla matkoilla 1 500 sanan verran. Vuonna 1950 Suomalais-ugrilainen Seura päätti ottaa työohjelmaansa inarinlapin sanaston keruun myöhemmin julkaistavaa suurta sanakirjaa varten, johon myös

Katsauksia

aiemmin kerätyt ainekset yhdistettäisiin. Saman vuoden kesällä Erkki Itkonen hankki kuukauden kestäneellä Inarinmatkallaan jo alustavan yleiskuvan työn lähtökohdista ja keräsi runsaasti sana-aineistoa kymmeneltä inarinsaamelaiselta. Seurasi hyvin tiivis ja määrätietoinen työkausi, ja inarinlapin sanakirjan koelmien systemaattinen täydennyskeruu saatiinkin päätökseen jo vuonna 1955. Tänä aikana Erkki Itkonen teki Inariin seitsemän keruumatkaa, minkä lisäksi hänen kanssaan työskenteli Helsingissä vuonna 1952 kahteen otteeseen inarinsaamelainen kielenopas. Itkosen ja hänen inarinsaamelaisten tiedonantajiansa työperiodit sanakirjan aineiston täydennyskeruussa vuosina 1950–55 kestivät yhteen laskien noin kaksi vuotta.

Täydennyskeruun onnistuminen vaati samaan aikaan tietysti myös suuren määrän työtä itse sanakirjan arkistossa: jotta puuttuva kielenaines voitaisiin uusilla keruilla saadaan kokoon, oli kopioitava ja litteroitava, sanastettava, liputettava ja hakusanoitettava arkistokuntoon myös aiemmin kerätty aineisto. Näin käytiin läpi esimerkiksi Koskimiehen sanasto vuodelta 1886, Koskimiehen–Itkosen kokoelman (1917) sanavarat, Äimän ja Toivosen aineistot, T. I. Itkosen paikannimikokoelmat, Erkki Itkosen 1930-luvun aineistot, hänen vuonna 1952 Jouko Hautalan ja Lauri Simonsuuren kanssa nauhoittamansa aineisto sekä muitakin julkaisemattomia ja jo julkaistuja kielennäytteitä. Apuna arkiston aineiston valmistelussa toimituskuntoon oli näinä vuosina Osmo Hormia. Tämä osa työstä saatiinkin suurin piirtein tehdyksi vuoteen 1956 mennessä, jolloin Erkki Itkosen työksi tuli eräs toinen Suomalais-ugrilaisen Seuran suurista sanakirjahankkeista, Suomen kielen etymologisen sanakirjan kirjoittaminen. Inarinlapin sanakirjan varsinainen toimitustyö lähti käyntiin Suomen akatemian rahoittamana vuonna 1963. Kun koko aineisto oli jo valmiiksi järjestetty ja hakusanoitettu etymologisin perustein, jäljellä oli enää oikeastaan ar-

tikkeliön kirjoittamistyö, johon ryhtyi maisteri Raija Jokinen (myöh. Bartens); vuodesta 1979 hänen työtään jatkoi Lea Laitinen.

Käsikirjoituksen valmistuttua tarvittiin kuitenkin vielä monien henkilöiden vauvannäköä, ennen kuin sen ladontaakaan saatettiin aloittaa. Sanakirjan saksankielisen asun on tarkistanut tohtori Angela Plöger, osittain myös tohtori Hans-Hermann Bartens. Painatustyöhön päästiin Yliopistopainossa vuonna 1984; sanakirjan onneksi sillä on koko ajan ollut sama kokenut latoja, Maija Räisänen. Julkaisutyön on mahdollistanut opetusministeriön Suomalais-ugrilaiselle Seuralle myöntämä erillinen määräraha.

Tämäntapaiset suuret hankkeet eivät tietenkään lainkaan valmistuisi ilman niiden henkilöiden suurta työpanosta, jotka kielenoppaina — siis tietojen antajina tai niiden tallentajina — ovat usein toimineet pitkiäkin kausia tutkijain työtovereina. Inarinlapin sanakirjan esipuheesta selviää, että sen aineiston keruussa on ollut mukana ainakin 44 nimeltä mainittua inarinsaamelaista vuosien 1886 ja 1978 välisenä aikana.

Moneen kertaan ehti kielimestarina toimia esimerkiksi inarinkielen eteläistä aluemurretta edustanut kauppias, kirkonisäntä ja herastuomari Paavali Valle (k. 1966): hän antoi tietojaan sekä rovasti Andelinille että ensimmäisen inarinsaamenkielisen katkismuksen ja aapisen (1859) laatijalle kirkkoherra E. W. Borgille mutta oli kielenoppaana myös 1886 Koskimiehelle ja vuonna 1900 Äimälle. Koskimiehellä oli kielenoppaita yhteensä yksitoista, Äimällä seitsemäntoista. Paavali Vallin lisäksi molempien apuna olivat inarin pohjoismurteen edustaja lautamies Antti Sarre ja neljä läntisen murteen puhujaa: Antti Kitti (Menes-Antti), lastenopettajina toimineet Iisakki Mannermaa (k. 1908; toimi myös apuna sekä Borgin katkismuksen että kirkkoherra L. A. Itkosen monissa käännöstoissa) ja talokas Mikko Aikio sekä kanttori Heikki Mattus, joka oli Inarin kirkkoherroja

niin ikään monesti avustanut heidän käännöstöissään. Sekä Aikio ja Mattus että Koskimiehen haastattelema itämurteen edustaja talokas Juho Petteri Lusmaniemi kirjoittivat äidinkieltään sujuvasti ja lähettivät tietojaan myös jälkikäteen kirjeitse.

Inarinkielen itämurteen puhuja Juho Musta Mutusjärveltä työskenteli Äimän kielenoppaana jo vuonna 1900 parin kuukauden ajan, ja uudestaan hän kävi töihin vielä vuonna 1929, jolloin Äimä ja Toivonen jatkoivat hänen kanssaan systemaattista sanaston selvittelyä vielä kolme viikkoa. Jälkimmäisellä matkallaan Äimä tutustui Mustan vävypoikaan Uula Morottajaan ja jatkoi Toivosen kanssa sanastonkeruuta viikon verran Uula ja Aili Morottajan talossa. Uula Morottaja oli myös T. I. Itkosen Inarinlappalaista kansantietoutta -kokoelmaan liittämien tekstien kertoja; myöhemmin hänestä tuli Erkki Itkosen tärkein tiedonantaja.

Erkki Itkosella on ollut kielenoppainaan kaikkiaan kaksikymmentäyksi inarinsaamelaista: ensimmäinen oli vuonna 1935 nuori länsi-inarin murteen puhuja Matti Valle (s. 1909), viimeinen eteläistä murretta edustava Elsa Valle (s. Kuuva, 1922), jonka avulla Itkonen vuonna 1978 täydensi aineistoaan kahden viikon aikana Helsingissä vielä 1 000 sanalla. Jo vuonna 1935 Itkonen työskenteli noin kuukauden täysiä työpäiviä Nellimin talossa itämurteisen Juhan Petter Mustan (s. 1900) kanssa, ja työtä jatkettiin sanaston täydennyskeruun kaudella vuonna 1951 Inarin Kessivuonossa; silloin saatiin kokoon kymmenessä viikossa 4 950 sanamuistiinpanoa. Toinen Itkosen suurista kielimestareista oli pohjoismurteen puhuja talonemäntä Aili Paadar (s. 1892). Yhteensä yhdeksän kuukauden mittainen työskentely hänen kanssaan vuoden 1952 aikana Helsingissä tuotti tulokseksi noin 9 000 sanaa.

Inarinsaamelaisten kulttuurin tunnetuin nimi on epäilemättä Sabmelaš-lehdenkin monivuotinen avustaja Uula Morottaja (1892—1963), joka lähes yksinään

piti äidinkieltensä kirjallista traditiota yllä kolmen vuosikymmenen ajan. Hän on myös Inarinlapin sanakirjan kokoelmien suurin kartuttaja: yhteensä n. 10 450 sanamuistiinpanoa perustuu Morottajan antamiin tietoihin. Erkki Itkonen tapasi Morottajan jo ensimmäisellä matkallaan Inariin vuonna 1935, ja vuonna 1950 hän sai tämän ryhtymään sanatietojen kerääjäksi; samana vuonna Uula Morottaja postittikin ensimmäisen, 350 sanalipun lähetyksensä, ja toinen, lähes samansuuruinen erä saapui pari vuotta myöhemmin. Vuonna 1951 Itkonen sai Morottajalta Inarin Sulkusjärvellä viidessä päivässä 550 sanaa, joista suurin osa oli vanhaa ja jo harvinaiseksi käynnyttä sanastoa. Työvauhti oli kova: vuoden 1952 alussa pantiin Sulkusjärvellä kahdessa viikossa muistiin 1 000 sanaa, vuoden 1953 kesällä kuukaudessa 2 300 uutta, 1954 jälleen noin kuukaudessa 2 800 sanaa. Kun vihdoinkin vuoden 1955 kesällä oli kuukauden aikana Sulkusjärvellä merkitty muistiin peräti 3 150 sanaa, inarinlapin sanakirjan täydennyskeruu oli samalla saatu päätökseen. Mukana työssä oli usein myös Uula Morottajan vaimo Aili Morottaja; yhdessä tarkistettiin mm. Erkki Itkosen, Jouko Hautalan ja Lauri Simonsuuren nauhoitteiden litteroinnit. Molemmat Morottajat puhuivat inarinkielen etelämurretta.

Sanakirjan aineistona on käytetty myös jonkin verran Raija Bartensin Aili ja Martti Vallelta saamia tietoja sekä poimintoja neljän Sabmelaš-lehteä avustaneen inarilaisen kirjoittajan teksteistä. Läheskään kaikkia aineistonkeruun mahdollistaneita inarinsaamelaisia ei tässä voi edes mainita; sanakirjan lehdillä nämä henkilöt tulevat kuitenkin elämään yhtenä osana inarinsaamelaisen kulttuurin historiaa. Inarinlapin sanakirjassa kaikki annetut tiedot on varustettu tiedonantajan nimikirjaimin ja aluemurteeseen viittaavin lyhentein, mikäli se vain on ollut mahdollista. Näin lukija saa käsityksen esim. foneettisista tai fonologisista eroista aluemurteissa ja jopa eri puhujilla, ja

Katsauksia

runsaista lause-esimerkeistä voi ehkä tehdä myös samantapaisia semantiikan tai syntaksin alaan kuuluvia havaintoja.

Inarinlapin sanakirjan ensimmäinen osa sisältää *a-k*-alkuisten sanojen pohjalta laaditut sana-artikkelit (hakusanat 1–1905). Sanakirjan toisessa osassa tulevat ilmestymään *l-p*-alkuiset sanat (numerot 1906–3582); kolmannen osan (*r-ö*) viimeinen hakusana on numeroltaan 5606. Hakusanat on siis numeroitu; sanakirjan viimeisen osan pohjoissaamen- ja saksankieliset hakemistot toimivat tämän pohjalta. Kunkin hakusanan yhteydestä löytyvät myös kaikki siihen liittyvät johdokset, jotka kukin yhteydessään on numeroitu erikseen. Yhdyssanat taas on esitetty koko alku- tai loppuosansa tai molempien perusteella perussanojen yhteydessä; niitä ei muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta ole numeroitu. (Lähinnä erikseen on hakusanoitettu eräitä Äimän keräämiä, paikanniminä käytettyjä vanhoja yhdyssanoja). Jos joltakin sanueelta puuttuu perussanan muotoinen kantasana, on jokin johdoksista valittu hakusana. Mahdolliset vastineet muissa saamelaiskielissä on esitetty kunkin artikkelin lopussa siten, että ensisijaisesti mainitaan pohjoissaamen (useimmiten Nielsenin sanakirjan esittämä) vastaava muoto ja sen puuttuessa jonkin muista saamelaiskielistä löytynyt vastine. Suomeen viitataan lähinnä vain nuorten lainasanojen yhteydessä.

Sanakirjan ortografia noudattaa suurin piirtein sitä käytäntöä, jota inarinkielen lukijat vuosisadan alusta asti ovat tottuneet pitämään kirjakielensä kirjoitustapana; se on eräissä kohdin vain hieman tätä tarkempi. Lisäksi sanat eri aluemurteista kerättyine taivutusmuotoineen on esitetty myös foneettisesti merkittyinä. Aluemurteiden väliset erot, jotka Äimän keruumatkojen aikana lienevät olleet nykyistä selvempiä, ovat jo kovin tasoittuneet, niin ettei esim. hänen mainitsemiaan *iä* ja *eä* -diftongien ja *uä* ja *oa* -diftongien välistä alkuperäistä erontekoa heijastaneita inarin länsi- ja itämurteiden välisiä

eroja ole oikeastaan enää myöhemmin voinut havaita. Foneettiset tiedot ovat siinä muodossa kuin kerääjä ne on esittänyt. Äimänkään myöhemmin transkriptioonsa esittämiä monia muutoksia ei siis ole voitu ottaa huomioon.

Hakusanana olevan perussanan samoin kuin siihen pohjautuvien johdosten ja yhdyssanojen merkitysten lisäksi kukin sana-artikkeli sisältää myös tietoa näiden sanojen puhekonteksteista: käännöksiin varustettuja lause-esimerkkejä on mukana runsaasti. Ne on valittu siten, että toisaalta sanan eri merkitykset, toisaalta myös mahdollisimman moni taivutusmuoto tulee esiin jossakin lauseyhteydessä, mahdollisimman luontevassa tai tyyppillisessä käyttöyhteydessään, jos sellaisia voi olettaa olevan. Kulttuurisanoista laaditut artikkelit antavat usein varsin tarkkaa etnografista tietoa esim. esinekulttuurista tai työtavoista; joissakin tapauksissa (niin kuin esim. sanakirjan toisen osan *määccuh* 'lapintakki' -artikkelissa) on esitetty etymologisesti kantasanan yhteyteen kuuluvan sanaston lisäksi myös tiivis valikoima muuta samaan semanttiseen kenttään kuuluvaa olennaista terministöä.

Inarinlapin sanakirjan toisen osan korjausluku on tällä hetkellä lopuillaan, ja sen painoon mentyä alkaa kolmannen osan ladonta. Parissa vuodessa pitäisi siis koko sanakirjan olla tarvitsijoidensa käytettävissä. Kun kyseessä on lähinnä tieteelliseen työhön tarkoitettu lähdeos, se on kirjoitettu kansainvälisen fennougristiikan perinteisesti käyttämällä saksan kielellä. Akateemikko Itkosen monikymmenvuotinen työ saamelaiskielten ja erityisesti inarinsaamen tutkijana sekä kokeneena etymologina takaa tietysti sen, että Inarilappisches Wörterbuch tarjoaa muiden kielentutkijain käyttöön olennaisen aineskokoelman mutta samalla myös laajan tieteellisen sanastontutkimuksen. Mutta kirjasta nousee näkyviin myös Itkosen laaja-alaisen tutkijanuran toinen puoli: saamelaisen kulttuurin, erityisesti sen suullisen ja kirjallisen perinteen tunti-

jana ja tutkijana hän on tuonut kulttuuri-historiallisesti arvokkaan aineiston myös muiden alojen kuin kielentutkimuksen ulottuville.

Inarilappisches Wörterbuch -kirjan ensimmäinen osa on jo saanut myönteistä vastakaikua eräiltä inarinsaamelaisilta lukijoiltaan. Saamelaiset tarvitsisivat kuitenkin kipeästi myös jollakin tutummalla kielellä kirjoitettua ja käytännön tarpeiden mukaan järjestettyä käyttösanakirjaa, josta olisi hyötyä kalottialueen erikielisten saamelaisten ja heidän muiden pohjoismaisten naapuriensa välisessä viestinnässä. Tässä tehtävässä on kyllä alustavasti jo Pekka Sammallahden ja Matti Morottajan Säämi-suoma-säämi škovlāsänikirje (1983), mutta sitä perusteellisempi käyttösanakirja olisi ehdottomasti tarpeen, ja sellaista lienee jo suunniteltukin.

Vielä kymmenen vuotta sitten näytti siltä, että inarinsaame on elävänä kielenä tuomittu häviämään, niin kuin valtakulttuurien puristuksessa oleville vähemmistökulttuureille usein käy: sen nuorimmat puhujat alkoivat olla keski-ikäisiä. Inarinlapin sanakirja olisi silloin jo ilmestyessään tavallaan ollut — paitsi tutkimukselle korvaamaton lähde — erään kielen muistomerkki. Nyt tilanne on kuitenkin selvästi toinen. Vuonna 1986 Inarin kouluissa oli inarinsaamen opetuksessa mukana 22 oppilasta, ja pitkästä ajasta inarinsaamelaisissa kulttuurikodeissa kasvoi myös kouluikäistä nuorempia äidinkielenään inaria puhuvia lapsia. Koulujen tarpeisiin valmistellaan inarinkielisiä oppikirjoja. Saamelaisradio lähettää viikoittain inarinkielistäkin ohjelmaa, vaikka vakinaista toimittajaa vielä toivotaan. Monet ovat alkaneet jälleen kirjoittaa inarinsaameksi; viime vuonna ilmestyi yksi Sabmelaš-lehden numero (1986: 1) kokonaan inarinkielisenä. Oikeastaan vuosi 1986 oli siis inarinsaamen kielen juhlavuosi myös tulevaisuuteen päin katsottaessa; sen huipuksi vuoden lopulla perustettiin Inarissa Anaraškiela servi -niminen seura, jonka tavoitteena

on edistää inarinsaamen asemaa sekä tietoa levittämällä että julkaisemalla lehtiä ja kirjallisuutta. Seura on kielipoliittisesti radikaalein saamelaisseura: ensimmäinen, jonka toiminnassa pohjoismaiset valtakielet on päätetty yksiselitteisesti sulkea kokonaan pois käytöstä. Osallistuaksemme tämän seuran toimintaan olisi siis meidän valtakielen edustajienkin opittava puhumaan inarinsaamea. Inarinlapin sanakirjaa voi varmasti suositella yhdeksi apuneuvoksi näissäkin opinnoissa.

LEA LAITINEN

N